

ПЕРЕДМОВА

Я настільки старий, що пам'ятаю, як за передплатою приходила Велика Радянська Енциклопедія – по кілька томів на квартал. Спочатку тільки три наступні місяці передивлявся картинки, потім мене навчили читати. Але мені довго ніхто не пояснював, що слово *курсивом* – то посилання на іншу статтю. Я читав енциклопедію як звичайну книжку – статтю за статтею. Перший сьорфінг стався на статті про вікінгів. Мені все пояснили про курсив і алфавітний порядок, я «пішов по лінку» і почитав ще про Норманів. А потім перейшов ще – і вже читав про Вільгельма Завойовника, Гобелен в Байо, Дракари, Гокстадський корабель, Молодшу Едду, Королівство обох Сицилій, Варягів, Царград, Київ(!), Новгород, Еріка Рауде, Гренландію, Лейва Еріксона, Відкриття Америки, Вінланд... І години через дві закінчив там, звідки почав, – Вікінги. Я сидів на килимі, а довкола мене були розкладені з десяток томів, розгорнутих на різних статтях. До винайдення інтернету залишалось ще років десять. До появи Вікіпедії – років двадцять.

Інтернет усе спростив. Вікіпедія все прискорила: більше не треба тягати томи з шафи. Мандри по лінках вікі стали чи не щоденною практикою кожного юзера. Іноді статті самі складаються в закінчені історії. Спробуйте якось почитати все, що є у вікі, про капітана Марінеско. Готовий роман. Уже тоді я зрозумів, що –

**ПИСЬМЕННИКИ МАЙБУТНЬОГО
ПРОДАВАТИМУТЬ ЧИТАЧАМ ТІЛЬКИ
ПОСЛІДОВНІСТЬ ЛІНКІВ НА ВІКІПЕДІЮ.**

Але якось усе не було нагоди наблизити це майбутнє. Прискорила його наближення одна невгамовна критикеса «Вічного календаря» Василя Махна – вона просто взяла історичний ро-

ман, сімейну сагу цього лавреата, й почала гуглити сторінку за сторінкою:

- Ага, яничари не могли їсти мамалігу в Кам'янці-Подільському, бо кукурудзу в Туреччину завезли тільки у 1710 році! (Дата умовна);
- Ага, герої не могли заїхати у Проскурів з півночі, бо цю дорогу проклали лише в 1954 році!

Ну й таке інше, включно з відсутністю припливів у Середземному морі, з чим я, може, й посперечався б: припливів нема, а напрямок течії в затоках і вузьких протоках таки змінюється. Я плавав, я знаю. У тексті йшлося про Ізмір, там велика затока з вузьким гирлом – цілком могло бути. Я там був, але не звертав уваги, бо не штурман. Якщо вам треба літературних посилань – в «Одіссеї» головний герой пів доби висить на гілці оливи над Сціллою та Харібдою, чекає, поки переміниться течія після того, як Сцілла зжерла його корабель і всіх супутників. Ну, таке (до речі, показово, як працюють людські асоціації – геть інакше, ніж гугл і Вікіпедія: Смірна (Ізмір) – одне з восьми міст, що претендували на батьківщину Гомера, розуму людини цього досить, щоб у тексті виник Одісей). Утім, я уявив, скільки треба гуглити, щоб це довести, і махнув рукою – та нема припливів, не переймайтеся.

Але хай там як, уже тоді я зрозумів, що час авторів старої школи вичерпався. Мозок письменника з відсиланнями до Гомера, що вибудовує правдоподібні або хоча б упізнавані світи, завжди програє 100 тисячам серверів гугла. За такою методикою першокласник знайде не тільки в лауреата, а й у старосвітського класика з хрестоматії, в самого Жуля Верна, купу ляпів та нісенітниць.

А це ж було ще до появи штучного інтелекту. Тепер у текстах будуть ляп на ляпі.

Я вирішив застрахуватися від критициць і написав книжку «задом наперед» – спочатку гуглив, потім писав. Це були «Круз та Лис» – про першу російську навколосвітню експедицію Крузенштерна та Лисянського, яка виявилася не першою і не російською.

Перевіряти мене ніхто не став, дарма старався, втім, метод виявився продуктивний – гугл часто підказував таке, про що я й не здогадувався, починаючи писати розділ. Наприклад, що острів Корфу, славному штурмові якого Ушаковим росіяни досі ціни не складуть, через кілька років тихо й без фанфар здали назад Наполеону. І каштеляном фортеці, який передавав її французам, був Ананій Лисянський – брат ушавленого мореплавця Юрія Лисянського. Можна сказати, його антипод – бо завжди потрапляв у якісь безславні халепи і програні битви, які всі росіяни чимшвидше намагалися забути. Такий персонаж повністю змінив концепцію книжки.

Але. Оскільки в інтернеті повно фейків і «справдюків», що переписують не тільки історію, а й навіть латинські прислів'я, варто все ж посилатися на умовно достовірні джерела. Гугл не дарма по багатьох запитах першим лінком видає вікі. Англійську вікі вже кілька разів визнавали свідченням у суді. Отож уже в цій книжці ви не знайдете жодного факту, не підтвердженого вікіпедією на момент написання. (Якщо не враховувати поїздок у музеї Запоріжжя, Херсона, Миколаєва, Ніжина, Харкова, Одеси та Кілії і спілкування з тамтешніми краєзнавцями). Бо вікі – живий організм, її постійно правлять, іноді вандали. Але для цього й існує механізм відкату до попередньої версії. Усе викладене тут не стосується вікіпедії російської. Це дуже помітно, якщо читати українську, англійську й перевіряти російські статті за турецькою чи румунською вікі.

Хай там як – глибоко вдячний усім українським вікіпедистам, які таки тримають достовірність нашої вікіпедії на належному рівні. А тематично охопили вже більше друкованих енциклопедій.

Карта лінків, тобто картина світу, в мене була, звісно, своя. Спровокована 15 роками роботи на Чорному морі на рибальських, суховантажних, пасажирських, військових та рибінспекторських суднах та дослідженнями шинків у більшості чорноморських портів. Утім, ця енциклопедія зібрана не за абеткою, а за часовою стрічкою, як у Нестора Літописця, покровителя Печерська. Але нехай вас це не вводить ув оману – це книжка художня, яка тільки замаскована під хроніку. Втім, як і «Повість временних літ». Найчастіше я згадував «Чорне море» Костянтина Паустовського і Василя Гонтарського. Своім було також моє уявлення про те, що публіка і так знає, а що не дуже. Віддавав перевагу невідомому. Хоча публіка нині знає кричуще мало, й іноді треба розповідати шкільне. Вибачте, якщо ви Чарльз Кінг, автор розвідки «Чорне море», а я на вас жодного разу не послався. Популярні жанри не терплять посилянь.

У результаті, як на мене, вийшла достатньо представницька історія Чорного моря від тих часів, як його, за однією з версій, викопали давні укри, і до потоплення російського флагмана крейсера «Москва» українською ракетою «Нептун» біля острова Зміїний, який за легендою обєрігає не хто інший, як Ахіллес. Все повернулося до витоків. До джерел. Не треба було будити «Гнів Ахіллеса», з якого починається «Іліада».

Сподіваюся, вийшло цікаве читання. Інфотейнмент. Цього слова мене навчив один молодий критик «Весілля з Європою».

Хай там як, книжку, більшу за 900 тисяч знаків, я вже навряд чи напишу, бо цю писав понад рік. Тож вважайте її моїм Magnum Opus.

Приємного читання.

АНТИЧНЕ ПОТОП

Нам мало що відомо про допотопні часи, а після потопу в наших водах одразу завелися греки. Дехто вважає, що біблійний Потоп, згадки про який збереглися в міфології багатьох народів, стався саме у нас. Мовляв, Чорне море було прісноводним озером з рівнем води, значно меншим, аніж у Світовому океані, вище за рівнем солоне Середземне море після землетрусу прорвалося в нього через Босфор і затопило великі території, в тому числі біля узбережжя сучасної України – від Бессарабії до степової частини Криму й Азовського моря.

Про це непрямо свідчить колишнє русло річки Дону, що збереглося на дні Азовського моря, тобто раніше Дон впадав у море біля Керчі. А також святилище Ахіллеса на острові Зміїний біля гирла Дунаю – дехто вважає, що воно первісно було не на острові, а на найвищій горі чи мисі. І плаский степ, такий самий, як у сучасній Таврії, тягнувся звідси аж до Кримських гір та мису Тарханкут.

Океанологи опосередковано підтверджують це – північний захід Чорного моря мілкий, до 40 метрів глибини, а глибини центральної частини моря – близько 2 кілометрів. Вода у Чорному морі також шарами:

- «жива» солоня поверхнева, що наповнюється прісними водами річок, які в нього впадають: Дон, Дніпро, Дністер, Дунай;
- і «мертва», насичена газом сірководнем, від 100–120 метрів глибини до 2 кілометрів завглибшки.

Саме таку картину давало б затоплення прісного глибокого озера солоними водами Середземного моря.

Але коли це сталося?

У давньогрецьких міфах цей потоп називався Девкаліоновим. Деякі з дослідників міфів вважають, що легендарне плавання аргонавтів у 13 столітті до Різдва Христового і було спробою відно-

вити зв'язок з далекими грецькими колоніями, аж у сучасній Грузії, в порту Поті, який перервався після катаклізму. Але геологічні дослідження придонних шарів ґрунту цьому протирічать і дають 5460 рік до н. е. Можливо, про Потоп свідчить не сам міф про аргонавтів, а лише його перша, підготовча частина – про призначених у жертву брата з сестрою Фрікса і Геллу, які втікають у Колхиду на золотому барані, при цьому Гелла гине у протоці Дарданелли, або по-давньому – Геллеспонт, на її честь. Датування цієї втечі не прив'язане до жодних історичних подій та осіб, тож можемо прив'язати її до геології. Наприклад, саме тоді утворилися Дарданелли, Босфор і Мармурове море. Відтак аргонавти просто відновлювали втрачені з якоїсь іншої нагоди знання. Хай там як, це, мабуть, захопливе завдання, котре людство виконувало не раз після чергового катаклізму – з'ясовувати нову лінію берегів.

Українці час од часу робили це самі – будували греблі й затоплювали свої села та церкви рукотворними «морями» на Дніпрі в 20 столітті. Голландці ж – навпаки, будували в цей час дамби, щоб відвоювати землі у Північного моря. На затоплені наші церкви й утворені острови тепер можна подивитися під Ржищевом.

За однією з версій десь так сталося і з Чорним морем сім тисяч чотириста років тому. Тільки греблю – гірський хребет – не побудували, а її прорвало після землетрусу. За іншою версією, його викопали шалені укри, і це наше приватне озеро. Копанка.

Недарма давні греки вважали Понт Евксінський (так вони називали Чорне море) таким самим незорим, як Океан за Геркулесовими стовпами – протокою Гібралтар між Африкою та Європою на заході Середземномор'я. Тож перший період мореплавства в наших водах, про яке збереглися якісь згадки, так і назвемо – Грецький. Бо фінікійцям ми чомусь не дуже сподобалися.

АРГОНАВТИ І НАЩАДКИ

Отож у 13 столітті до нашої ери з Іолка в сучасній Греції до Колхиди в сучасній Грузії відпливла експедиція на кораблі «Арго», в якій узяли участь усі молоді царевичі тодішньої Еллади. Командував нею Ясон з міста Іолк, побудував корабель Арг, на стерні стояв Навплій, ритм гребцям завдавав своїм співом Орфей, а на веслах сиділи: спартанські брати Діоскури (на їхню честь названо сузір'я Близнюків та місто Сухумі в Абхазії – Діоскуріада), Одіссеїв батько Лаерт з Ітаки, батько Ахілла Пелей з Егіни, сини північного вітру Бореади та інші. І звісно ж, богорівний Геракл, який узагалі полюбляв Чорне море – бився тут з амазонками, робив їм дітей, рятував Прометея від орла, що клював тому печінку, тощо.

Утім, нас ця експедиція цікавить передовсім тому, що відоме ім'я кожного царевича, а отже, можемо порахувати, що на кораблі «Арго» було 50 весел. І вивчити слово «пентеконтера» – галера з п'ятдесятьма веслами. А також можемо уявити, як відбувалася навігація в той період.

У наш час ірландський мандрівник Тім Северін побудував реконструкцію галери «Арго» й повторив плавання аргонавтів у Колхиду. Це повернуло мандрівникам правильний масштаб часу: він плів кілька місяців, а відстань між сучасними турецькими містами Синоп та Самсун, тепер дві години автомобілем, стародавня галера долала 6 (!) діб.

У ті часи мореплавці приставали ночувати до берега й витягали корабель кормою на пляж. Придивіться до «хвостового плавця», так званого алфаста, давньогрецьких плоскодонних галер – така корма наче створена для того, щоб, обліпивши її всією командою, витягнути човна на берег.

Таким самим чином намагалися перечекати на березі шторм. Якщо перебування на стоянці затягувалося, будували навколо кораблів вал і тин для захисту від місцевих племен та піратів.

На місці таких укріплених таборів потім виникали античні міста. Так, сучасне турецьке місто Ереглі – колишня грецька Гераклея. За легендою, саме під час плавання «Арго» Геракл переміг тут агресивного місцевого царя й заснував місто, збудувавши захисні стіни.

Тім Северін в Поті

Такі грецькі міста, головним завданням яких було прихистити кораблі на ночівлі чи у шторм, так потім і виникали вздовж узбережжя – на відстані денного переходу галери під вітрилами чи на веслах одне від одного. Великі грецькі поліси – Афіни, Мілет, Коринф, Іолк тощо – послали кораблі з колоністами й засновували такі міста на всіх берегах Чорного моря.

Ядром новоствореної колонії зазвичай була тисяча гоплітів – важких піхотинців, зі щитами і списами, які билися у фаланзі: колонія повинна була боронити себе самостійно. Ці ж гопліти ставали землевласниками садків і городиків довкола міста, а також мали голос на агорі. Голосувати з різних питань на базарній площі тричі на тиждень було не правом, а обов'язком стародавнього грека. Втім, не треба забувати, що навіть у ці сесійні дні в садочках і на городиках продовжували працювати раби, тому нам такі принципи управління державою не підходять, хіба АТОшникам, яким двох рабів видали. Але були

у прямої демократії і свої плюси – проголосувавши на агорі за війну, грек брав персональні щит, спис, меч, шолом, поножі й панцир і йшов воювати у фаланзі сам. Навіть Піфагор і Сократ, без винятків. Олігархів, храмових повій, філософів, тиранів та популізм теж вигадали греки. Коли в колонії ставало тісно, вона, своєю чергою, за жеребом обирала тисячу гоплітів і на двадцяти пентеконтерах відправляла засновувати нове місто на берегах Гостинного Понту. Так Ереґлі (Гераклея) заснувала Севастополь (Херсонес).

З часом кораблі вдосконалювали, і їх називали за кількістю рядів весел: монера, діера і тріера – 1, 2, 3 ряди весел відповідно. (Або на римський манір – унірема, бірема і трирема). Подальші нарощування рядів весел залишаємо паперовим реконструкторам. Однак фантазійні чотири-, п'яти- і навіть шестирядні галери навряд чи існували – такими довгими веслами просто неможливо гребти, вони не дістануть до води. До того ж, нам відомі назви лише трьох рядів гребців: франіти, зігіти і таламіти. Тож три ряди весел, мабуть, і були найбільшою можливою кількістю. Усі подальші модифікації стосувалися не весел, а гребців – посади на кожне весло трієри по два гребці й отримаєш гексеру.

Грецька пентеконтера «Арго»

Гребці, до речі, були вільними людьми. Гребля на трієрі була настільки технічно складною (пер-

ший ряд гребців гріб, як люди, другий – стоячи, а третій – зігнувшись у три погібелі в трюмі), що навчити цього рабів було майже нереально, хіба що поневолити вже навчених. А варварів – неможливо. У часи французьких каторжних галер на підготовку гребця витрачали три роки. Тому судді не давали вироків менше десяти років.

В Афінах кожна філа (райончик) міста виставляла певну кількість навчених гребців. Своїх або найманих. І підтримувала певну кількість кораблів. «Внести свою лепту (дрібну афінську монету)» – це про афінський флот, побудований спільним коштом.

Відомо, що під час Саламінської битви вільні грецькі гребці кидали весла і приєднувалися до залоги зі зброєю, варто було всадити таран у борт ворога, а перські прикуті до весел гребці тонули разом із кораблями. Навряд чи навіть у фінікійців у тій битві були трієри. Бо греки їх рвали, як тузик грілку.

Утім, відповідь треба шукати в семітських мовах. Чи є в івриті відповідні назви кораблів. Саме слово «галера» – фінікійське. І звідти проникло в усі мови. Але – і тільки. Коли римляни розібрали викинуту на берег карфагенську галеру й за її взірцем побудували свій перший флот, у них вийшла пентеконтера. А це вже аж гай-гай коли. Перша Пунічна війна. 264 р. до н. е. Перші римські легіонери навчалися гребти, сидячи рядами на пляжі. На трієрі так гребти не навчишся.

Принаймні на одеській копії дієри «Івлія», котру побудували одеські комсомольці в кінці 1980-х, гребти у два ряди так і не навчилися й залишили лише один ряд гребців. «Івлія» відвідала Зміїний, Констанцу, Варну, пройшла Босфор і загубилася десь серед Егейських островів. Тоді усім суднам «Укррічфлоту» та Чорноморського пароплавства по радіо наказали її шукати, а новітні аргонавти просто без митниці й міграційної служби висадилися на Лемносі, чи що там по курсу, і грабували виноградники й апельсинові гаї переляканих греків – прониклися стародавніми розбишацькими звичаями. Ще й матюкалися (вживали арготизми). Справжні аргонавти!

Хай там як, єдина діва трієра «Олімпія» тепер належить грецьким ВМС, приписана до Пірею, і секретами греблі на ній грецькі військові моряки з чужинцями не діляться. Про вітрила ж галери ми поговоримо в іншому розділі.

Колишніми грецькими колоніями є болгарська Варна, румунська Констанца й наш Білгород-Дністровський, аж до Танаїса в гирлі Дону, нині хутір Недвигівка неподалік Таганрога. Як казав потім філософ Платон, греки обсіли Чорне море, наче жаби ставок. Кожне грецьке місто було полісом – маленькою державою, часто вже незалежною від метрополії. Деякі з них навіть чеканили свої монети. Якщо ви знайдете бронзового дельфінчика на берегах Дніпро-Бузького лиману, несіть його не до ювеліра, а до нумізмата. Це «мідна» монета міста Ольвія, що «ходила» серед усіх чорноморських колоній. Ольвію («Щаслива») заснували вихідці з Мілета в 647 р. до н. е., і вона проіснувала до навали гунів у 4 ст. н. е. – тобто понад 1 тисячу років.

Але найвідомішими нам колоніями греків стали, звісно, Тіра (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), Ольвія (поблизу сучасного Миколаєва), Херсонес (район сучасного Севастополя), Феодосія, Богом дана, яка за 2600 років не змінила імені, та Пантікапей, сучасна Керч, і Фанагорія на Таманському березі Керченської протоки, під водою. Є навіть наукове поняття «Фанагорійський мінімум» – низький рівень води в Чорному морі, коли портові споруди цього міста були над водою, приблизно на два метри нижче від сучасного. Згаданий Танаїс лежав неподалік українського міста Маріуполя, в якому до 2022 року проживала найбільша вціліла громада чорноморських греків. Причому і греків-греків, і греків-візантійців (урумів). Катерина II переселила їх із Криму. А що там робиться після російської агресії, ми уявляємо туманно і непевно, крім того, що хтось ночами пише на парканах крейдою літеру Ї. Але це точно не греки. Вони писали б Йоту.

В античні часи всі ці порти постачали у Грецію зерно. Афіни не могли існувати без підвезення збіжжя зі своїх чорноморських колоній. Так звана Пелопоннеська війна між Афінами і Спартою в 4 ст. до Р. Х. точилася за те, щоби зруйнувати «довгі стіни» між портом Піреєм й Афінами, після чого, без підвозу продовольства кораблями, Афіни швидко почали голодувати й здалися.

Зерно транспортували вже не галерами з великою кількістю гребців, яких потрібно було годувати щодня, а однощогловими вітрильниками з великим трюмом і невеличким екіпажем.

Ось тут, у нас, на північному заході моря, час од часу знаходять такі затонулі вантажні судна з зерном чи вином у амфорах (вино везли з Греції сюди), які, на відміну від дерев'яних бортів, збереглися чудово. За кількістю кухлів та мисок у матроському кубрику такого затонулого вітрильника встановили, що його екіпажем були п'ять матросів і капітан. Практично, це вже екіпаж херсонського дубка, про які ми напишемо трохи далі. Також цікаве грецьке свідчення про те, що якір винайшли скіфи, а саме скіфським є філософ Анахарсіс (VII–VI ст. до н. е.), тож у наших попередників були кораблі або човни, що їх тримали ті якорі, й ми можемо здогадатися, хто саме були ті пірати, від яких грецькі кораблі щонаочі ховалися в порт.

Щодо окремих амфор з вантажу тих затонувлих вітрильників – їх постійно виловлюють тралом наші рибалки біля Зміїного і за звичаями порту розігрують між усіма членами екіпажу. Тому, якщо побачите десь у Чорноморську чи Бурлачій Балці грецьку амфору, в якій тримають зерно для курей, – не дивуйтеся. Греки зерно перевозили саме в амфорах. А хазяїнові цього подвір'я пощастило в розіграві.

Така ж залежність од підвезення зерна з Чорного моря була і в першого античного міста-мільйонника на берегах протоки Босфор – Константинополя, Царгорода (Царграда) руських літописів.

ПРЯМЕ ВІТРИЛО

Пряме вітрило пояснити найпростіше – первісно це прямокутний шмат тканини, верхнім своїм краєм (верхньою шкаториною) прикріплений до горизонтальної жердини (*рея*, чол. рід – *рей*, так правильно, *рейок* – зменшувальне), яку, своєю чергою, підіймали мотузяним фалом на вертикальній щоглі зі стрункого дерева, найкраще з сосни. Щогла розтягнута до бортів принаймні чотирма канатами – вантами і штагами (щоб не впала). З кінців рея спускають на палубу два канати (браси), якими можна розвертати рей та вітрило на ньому під певним кутом до вітру – обрасопити. Тому галера може йти не тільки з попутним вітром (фордевінд), а й коли він, скажімо, дує в борт (галфінд) – просто розвернути рей під 45 градусів.

До нижньої шкаторини в обох шкотових кутах паруса (вітрила) кріпили ще два кінці – шкоти. Ними регулювали натягнення паруса, а отже, і швидкість. Якщо шкоти вільно відпущені (витравлені), судно майже не рухається (дрейфує), парус полощеться на вітрі; якщо шкоти вибрані в тугу (набиті, надраєні) – летить уперед з хвилі на хвилю, тільки встигай відкренювати.

Насправді ще на грецьких галерах прямі вітрила перестали бути прямокутними. Нижню шкаторину на них робили не прямою, а вирізаною півмісяцем – щоб кормчий міг бачити, куди він прямує, парус не закривав горизонт, а саме вітрило мало форму трапеції, бо рей був значно ширшим від бортів, і шкоти вибирати було би незручно. Кормчий, до речі, правив двома стерновими веслами, а не навісним стерном, це пізніший, до того ж північний, ганзейський, винахід. Ще парус шили з окремих смуг парусини таким чином, щоб у нього було «пузо» – випуклість вітрила у профілі, що працювало як крило літака, надаючи «підйомну силу» при руху не з попутним вітром. Це було важливо також при слабкому вітерці.

Оскільки галери були пласкодонні, без кіля, що виступав би під днищем і рятував од зносу

з курсу, а бічну шкаторину прямого вітрила вони не додумалися обтягувати втугу спеціальною мотузкою (галсом) і заносити цей бік вітрила на вітер – ходити проти вітру зигзагами (галсами) – лавірувати – вони не вміли. Кораблі лавірували-лавірували, та не вилавірували. Цього навчилися тільки аж вікінги через кілька століть. Греки ж спускали вітрило й очікували переміни вітру на березі чи на якорі або сідали на весла і далі гребли собі потихеньку проти вітру (що можна робити, тільки вивертаючи весла, – ви знали?).

Мені не траплялися згадки, чи могли вони поєднувати веслування й вітрило одночасно, але тепер на гребно-парусних шлюпках це вважають моветоном, і так роблять тільки салаги: щось одне. Йдуть або НА веслах, або ПІД парусом. Думаю, це такий самий давній звичай, як грецьке слово «парус», котре ми успадкували безпосередньо від винахідників цієї технології, яку приписують легендарному Дедалові. Перед винайденням дельтаплана він намагався втекти з Криту під вітрилами. Ну, воно й логічно: хтось має вибирати усі ті браси, шкоти й фали замість навалюватися на весла. А в ходовий вітер весла лише гальмують і «ловлять лящів» на хвилях. Утім, останній вираз, найімовірніше, вже наш, дніпровський. Бо в морі лящів нема. Повертаючись до теми вітрил – на руських лодях і запорозьких чайках вони теж були прямі.

Прямі вітрила барка «Товариш», п. Херсон

NAVIGARE EST VIVARE. NAVIGARE NECESS EST¹

Тут мав би бути розділ про римських мореходів, але ми його пропустимо. Бо до грецького мореплавства римляни не додали за великим рахунком нічого, крім «корвусу» («ворона») – підйомного штурмового містка, який бронзовим «дзьобом» застрягав у борту ворожого корабля; римські легіонери швиденько по сходні перебігали на ворожу палубу і розв'язували свої завдання у звичній їм суходольній манері – фехтуванням на мечах. Ніякої шани до морської тактики, яка розвивалася століттями – маневрів, строїв фронту з десятків галер, стрільби з катапульт і баліст здалеку та ударів таранів у борт ворожого корабля з розгону. Окутий бронзою таран став колісь революційним винаходом. А таких на римські часи вже трохи набралось.

Розглянемо тільки деякі з необхідних винаходів, які зробили корабелі різних народів для того, щоб людство отримало можливість битися на морях сотнями кораблів та всіяти «вреками» все дно у колисці цивілізації – Середземномор'ї, до якого належали і Чорне, й Азовське моря.

Єгиптяни винайшли папірусні піроги, А-подібні щогли і квадратні вітрила. Їм мандрували переважно по Нілу, аж до його витоків у Ефіопії. При цьому гребли вони ще не веслами, а гребками – такими, як на каное й модних останнім часом у Києві «драконах» або «драгонботах». Гребці сидять на колінах лицем уперед і гребуть в такт ударам барабана на носі. До речі, незрозуміло, хто для цього винайшов використовувати барабан. Чи не турки вже? Хай там як, кочетів і довгих весел в єгиптян ще не було. Теж єгиптяни винайшли якірні камені, вони давали змогу гальмувати рух

судна, що проходить пороги за течією Нілу. Але саме гальмували, волочачись по дну.

Весла з кочетами та гребців, які сидять на банках обличчям до корми, впираються ногами й тягнуть весло руками і тулубом, винайшли фінікійці. До речі, наше слово «весло» походить із праслов'янського *vezlo* – щоб ви не сумнівалися ні хвилини, як мандрували предки – по хвилях.

Фінікійці ж винайшли конструкцію наборного човна – з ребрами-шпангоутами, кілем-хребтом, дощатою обшивкою, лавками (банками), на яких сидять гребці, палубою, стерновими веслами й однодеревною щоглою та реєм із прямокутним вітрилом, яке напинали при попутному вітрі.

Характерно, що якірив у фінікійців теж ще не було – єгипетське якірне каміння з отворами для мотузок вони вдосконалили дерев'яними штричками, що робило камінь схожим на граблі.

На бойових галерах фінікійців з'явився таран на носі корабля. Фінікійці перевели на свій флот усі ліванські кедри й корабельні сосни, але таки помандрували морями від Англії (Альбіону), де вони добували в шахтах олово, необхідне для бронзи, до легендарного трирічного рейсу довкола Африки близько 600 років до Р. Х. за часів фараона Нехо II. Вони вийшли в океан через Гібралтар (Геркулесові стовпи) і повернулися в Єгипет десь під сучасною Хургадою в Червоному морі. Небезпечне Чорне море, в котрому нема де заховатися від шторму за численими островами, як в Егейському чи Тирренському, фінікійці недолюбили. Хоча мали колонії принаймні в Босфорі й на Дністрі.

¹ Navigare est vivare. Navigare necess est (з лат. – «Плисти конче потрібно. Жити – не конче». Ці слова належать римському полководцю Помпею, коли він наказав виходити в море попри сильну бурю) – фразеологічний зворот, котрий вживають, коли йдеться про необхідність мужньо йти вперед, долаючи труднощі, про обов'язок перед вітчизною, людьми та ін.

Ну, і ще чотири винаходи, дотичні до мореплавства, які приписують фінікійцям: вони винайшли гроші, алфавіт, навчилися солити рибу й фарбувати тканину в пурпурний колір кров'ю моллюсків.

Останній винахід був найдорожчим – стільки моллюсків доводилося виловити для фарбування простенької туніки! Пурпурові вітрила ще довго були ознакою лише царських кораблів. Красиво жити не заборониш. Правда ж, уже інакше прочитується однойменна повість Олександра Гріна про Ассоль? Вона чекала не менше, ніж на венеційського дожа чи візантійського імператора – тільки вони у пізніші часи могли мати пурпурові вітрила за чином.

Щодо грецьких винаходів скажу лише одне слово – досконалість. Усе, що винайшли фінікійці, вони вдало запозичили і вдосконалили з любов'ю – від галери до алфавіту й монет. Галеру зробили трієрою з намальованими на носі очима й загнутим догори кормовим плавцем – алфастом. До алфавіту додали голосні літери. А монети зробили дрібними, а не листами бронзи, як у сідонців – у жоден гаманець не лізе. При цьому, на відміну від конспіративних мешканців Тіра, Сідона й Біблоса, – не робили з цього секрету. Принципи грецького суднобудування сліпі аеди з кіфарами оспівували просто на ринкових площах – побудову заблукалим у морі царем Ітаки плота ретельно описав Гомер у відповідній пісні «Одіссеї», текст відтворював етапи побудови реального судна на реальній верфі. І як тільки «сліпець» про це довідався?

Саме тому ми досі називаємо парус грецьким словом, а як він називався у фінікійців, знають лише знавці мертвих мов. Навіть корабель («карабі») – також грецьке слово.

Отак пропагандою гарної кораблебудівної практики греки остаточно витіснили конкурентів з Чорного моря, прибравши до рук усі фінікійські колонії, якщо ті й були. Ось кажуть, що Тіра – сучасний Білгород-Дністровський – фінікійська колонія, яку потім загарбали греки. Не знаю, чи підтверджено це ще чимось, окрім наз-

ви. Дійсно, одним із трьох головних фінікійських міст було Тір. Зате знаю, що Бізантій (Стамбул) заснований навпроти фінікійської колонії на азійському березі Босфору.

Показовий також любовний звичай малювати очі на носах грецьких трієр, як і давати власне ім'я кожному кораблю. Що остаточно робило з галери у сприйнятті мореплавців живу істоту. Цей звичай перейшов на рибальські ялики усього Середземномор'я, від Гібралтару до Трапезунда. З ним нічого не змогли зробити навіть мусульмани, в яких заборонено малювати створіння Божі, а в сучасній Туреччині ці всевидючі очі навіть перейшли на бампери ТІРівських вантажівок. Не знаю, чи забобонні турки дають своїм фурам ще й імена.

Про грецьке судноплавство ми вже трохи написали. І ось – епоха Риму. Який не вигадав нічого, крім корвусу, але успадкував усі грецькі колонії Чорномор'я, разом з Ольвією в БДЛК і Херсонесом у Криму. Та проявив до них так мало інтересу, що сюди – на край світу – заслали римських злочинців. Хіба що керченську хамсу римські збоченці цінували дорожче від пари волів, і це обурювало аскетичного Катона Старшого. Я б теж зараз од хамси не відмовився. Ну нічого, для збереження запасів азовської хамси воювати треба раз на три роки. Такий у неї період відтворення.

Єдиним відомим римлянином, утім, теж засланцем, який до нас доплив, був поет Публій Овідій Назон. Уже не всі пам'ятають, за що саме його заслали, але найвідоміша його збірка називалася «Мистецтво кохання», й подекуди, що за неї на поета образився імператор Август, сприйнявши її за натяк на подружню невірність дочки імператора Юлії. Овідій виправдовувався тим, що книга видана на вісім років раніше згаданої подружньої невірності, але номер ISBN книжкам тоді не присвоювали, і довести дату виходу книжки не вийшло. Тож довелось Овідію плисти у вигнання. Та й то, чесно кажучи, він доплив лише до румунів. Які так надихнулися цим фактом, що перейменували свою Дакію на

Романію вже у модерні часи. І вважають справжніми нащадками римлян, тобто дунайських легіонерів, саме себе. А в Італії ще невідомо які варварські заїди окопалися після Великого переселення народів. Ми їм ДНК-тестів не робили. Поки що.

В історії Риму ж Чорне море залишилося тільки завдяки тому, що Помпей тут провів антипіратську експедицію (не втомлююся наголошувати: хто ж, як не ми, тут грабували римські суховантажі з вином та п'ятьма матросами й капітаном), і переможну війну з Понтійським царем Мітрідатом VI Євпатором – останнім суперником Риму в цьому районі. Спочатку Мітрідат навіть перемагав. Знищив кілька легіонів у Малій Азії. А потім усе пішло шкереберть, і він утік у Пантікапей. Бідньенький Понтійський цар намагався отруїтися цикутою на горі Мітрідат у Керчі (Пантікапей), але отрута не подіяла, бо він з дитинства її потроху вживав – привчав організм. Керченський анекдот стверджує, що ось і ми горілку не п'ємо, а привчаємо організм. Мітрідата добив мечем вірний раб, а похований він у Синопі в родовій усипальниці, не на горі Мітрідат, що було б логічним. Про що не писали в наших підручниках історії за 5 клас і не згадували в керченських анекдотах. Спочиває вічним сном у Синопі, в центрі своєї імперії, бо цар він був вірменський. Я плавав у Синоп, я знаю.

А до речі, ще в нас у Херсонесі філософ Константин на шляху до хазарів знайшов мошці третього Папи Римського Климента, якого теж заслали сюди, як і Овідія. Але за інше. За любов до ближнього. Овідій був надто гріховний, а третій Папа (помер в 101 р. після Р. Х.) – занадто святий для Риму. Диспут із мусульманськими та юдейськими мудрецьми, який Милорад Павич описав у «Хозарському словнику», філософ Константин програв – хозари прийняли юдаїзм. Зате розробив абетку для слов'ян. Мошці Климента він зрештою привіз у Ватикан. За церковною класифікацією те, що вони знайшлися в Херсонесі через сім століть, було чудо. Філософу Константинові за це святий римський престол дозволив запровадити для слов'ян кирилицю, назвавши цю модифікацію фінікійської абетки богоугодною справою. І той на radoшах постригся в монахи, прийняв ім'я Кирила й невдовзі помер. Кирилицю, як назвали абетку на його честь, упровадив його брат Мефодій. І не в Болгарії, а в Чехії (у Моравії), де тепер якраз латиниця. А ще дехто каже, що кирилиця – то якраз глаголиця, ще одна слов'янська абетка, їх переплутали. Ось як усе складно.

Якими ж кораблями мандрували ці папи й філософи, джерела мовчать. Хіба що згадають корабельників у якійсь агіографічній історії про Миколу Чудотворця. Але це вже у візантійські часи. Одне можна гарантувати – з 4 століття н. е. вітрила на тих кораблях були вже латинські.

ЛАТИНСЬКІ ВІТРИЛА

Ми пропустили появу в II ст. до н. е. ще одного вітрила – шпринтового. Воно теж майже квадратне або близької форми, але розтягується рейком (шпринтом) по діагоналі. Носову шкаторину кріпили до щогли, а верхній дальній (ноковий) кут вітрила розтягували шпринтом навскіс, п'ятою шпринт впирається у щоглу ж, і закріплення не жорстко – може крутитися та перекидати рейок з борту на борт (мінати галси). Один-єдиний шкот кріпили в нижньому дальньому (шкотовому) куті вітрила. І всією (!) конструкцією могли управляти одним цим шкотом, підлагоджуючись під різні курси відносно вітру (від бейдевінду до фордевінду) простим потравленням чи вибиранням цього шкоту. Замість принаймні п'яти снастей прямого вітрила!

Шпринтові вітрила першими почали використовувати рибалки – саме їм була важлива ця простота управління, бо більшість рук на борту були зайняті зовсім іншим – вибирали сітки чи перемети, а то й пірнали за губками й молюсками, затиснувши носа спеціальною прищепкою. Я просто наочно бачу, як рибалки «винайшли» таку систему з пошматованого шквалом прямого вітрила, якому обламало довгий рей, і треба було якось розтягнути парус на тому, що залишилося від рейка. І вже потім виявилось, що такі човни, завдяки отому «пузу» в парусі, про яке я писав раніше, краще за всі галери ходять круто до вітру й «лежать у дрейфі».

Якщо ви хочете подивитися на шпринтове вітрильне оснащення на сучасних човнах, то це – чорноморські шаланди десь у Лазурному з боку лиману й... усім відомий наймасовіший «дитячий» човен «Оптиміст» будь-де.

Звідси вже один крок до косоного вітрила, отого «латинського» – косо обрізати полотнище паруса просто по цьому косому рейку (шпринту),

остаточно уподобивши його до крила пташки. Цей логічний крок майже одночасно зробили і греки та римляни на Середземному морі, й араби та індуси в Аравійському морі, попри деяку відмінність у формі вітрил. Латинським, а не арабським, ми його називаємо з тієї ж причини, чому цифри «арабські», а не «індуські». У кого першого побачили, так і назвали.

Арабське дхау з латинськими вітрилами – корабель Синдбада

Латинські вітрила були на візантійських дромонах та лібурнах з часів заснування міста Константина (330 р. н. е.), а також на арабських дхау і самбуках, що протистояли їм у морських битвах раннього середньовіччя (з 7 століття, коли виник іслам – вони стали регулярними). Хто в кого запозичив – я судити не берусь. Адже Синдбад Морехід особа не менш відома, ніж антський флотоводець Доброгаст, який, кажуть, командував флотом Візантійської імперії в 550-ті роки н. е. й відзначився при облозі міста Фазісі (сучасного Поті) під час Лазської війни 555–556 років. Захопив із десятків перських кораблів і зупинив експансію персів на Кавказ. Тож коли грузини питатимуть вас про першого українського адмірала, сміливо називайте Доброгаста. «Історією» Агафія Миринейського клянусь.

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ВІЗАНТІЙЩИНА

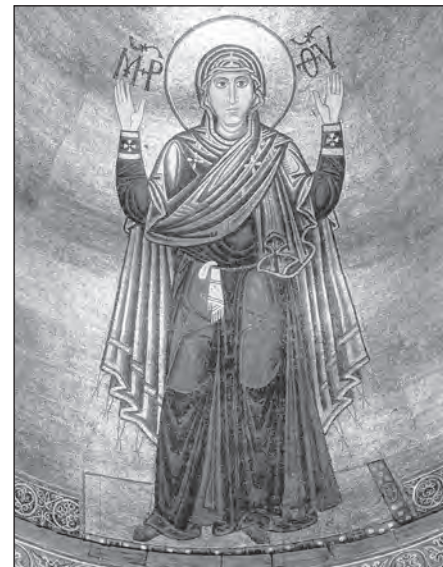
Коли так кажуть, мають на увазі щось погане. Наприклад, якісь інтриги та підступи. Тим часом, ми – найбільший уламок прекрасної Візантії, навіть центри наших світів – Софійські собори – називаються однаково. І нас та нашу столицю так само тисячоліття вже береже неймовірна Оранта.

– Радуйся, Стовпе непохитний Церкви Христової; радуйся, держави Нерушима Стіно! – поки вона молитовно тримає руки догори – ми перемагаємо.

Саме Свята Софія парадоксальним чином доводить нам і нашу історичну, й навіть мовну тяглість. Так, я про знамениті графіті на її стінах. Ці написи середньовічних графітчиків 12 століття мають усі 14 диференційних ознак української мови. Отже, написані давньоукраїнською – попередньою версією нашої вже дещо оновленої, але все тої ж мови, як її не називай – давньоруською чи давньоукраїнською. І жодного стосунку не мають до сучасної російської. Бренд-менеджер Російської імперії Феофан Прокопович таки підклав нам свиню, віддавши їй наше чесне ім'я Рѡсія – Русь грецькою мовою. Але всі сумніви полишають безпристрасного дослідника, варто йому прочитати про іншу свиню на стінах Софії. ПОПАШЕ КУЗЬМА ПОРОСЯ. Насправді Кузьма не дражниться, а кається, бо їв порося в піст, що робить його близьким і зрозумілим сучасним українцям ще й у гастрономічному плані.

Цікаво, що інший традиційний образ Богородиці – Покрова – за деякими свідченнями завдячує набігу на Константинополь давніх русів на чолі з князем Аскольдом, чия могила на Парковій дорозі в Києві. Матір Божа пожаліла Царгород і покрила його омофором, тож він став невидимим для варварів. Варвари (ми) були настільки вражені, що прийняли хрещення. Ретельним дослідникам залишилося тільки визначити, була це пилова буря (самум) чи туман. Є інша версія чуда Покрови, в якій

місто Константина обложили не руси, а сарацини (ми її, звісно, заперечуємо). Так ось, залежно від того, був це туман чи самум, і можна встановити істину (хоча кому вона треба?). Туман не міг вразити русів, а тим паче варягів, якщо вони вже тоді затесалися до нашого війська. А самум, відповідно, не міг вразити мешканців пустель і напівпустель – сарацинів. Хай там як – для українців Покрова, 14 жовтня¹, – головне свято, День українського козацтва (храмове свято військової церкви на Січі), День заснування Української Повстанської Армії (УПА) і День захисників та захисниць України (ЗСУ).

*Оранта (Богоматір Заступниця).
Київ, Софійський собор. 1018 р.*

Константинопольську ж Софію переоблаштовано на мечеть після того, як Константинополь завоювали у 1453 році турки. Її оточили мінаретами, фрески та мозаїки знищили або завішали килимами й щитами. Із 1935 р. Свята Софія була музеєм, а в 2020 р. фундаменталіст Ердоган знову зробив її діючою мечеттю й захочав од туристів оті вцілілі фрески. Але на неї так само

¹ Тепер 1 жовтня – після переходу Православної церкви України та Української греко-католицької церкви на новоюліанський календар 1 вересня 2023 року.

можна молитися, стоячи на якорі на рейді Гайдар-Паші (так називається стамбульський порт на азійському березі) при вході у Босфор і засікати час за співом муедзина з мінарета.

Спів муедзинів прив'язаний до астрономії. Ні течії, ні глибини з того часу не змінилися. Зуб даю, саме тут стояли на якорях і флоти візантійських дромонів, перш ніж зайти у Босфор, і, ховаючись за мисами від зустрічної течії, повеслувати в уславлену бухту Золотий Ріг. Як ви, мабуть, здогадалися, якорі на дромонах вже були, і навіть залізні. Про це свідчать затонулі на озері Немі в Італії плавучі палаци (нині ми би сказали суперяхти) імператора Калігули (37–54 рр. н. е.). Якорі вже були навіть не дерев'яні з бронзовим штоком, як практикували греки, а повністю залізні, ковані. Я б навіть сказав – цілком адміралтейські. Сотні таких знаходять водолази на стамбульському рейді.

*Покрова Пресвятої Богородиці.
Козацька ікона 17 – поч. 18 ст.,
Національний художній музей України*

Ось ця бухта Золотий Ріг й була перлиною міста Константина і ще раніше – грецької колонії Бізантій, яку для спокути якихось гріхів її засновників оракул наказав заснувати поруч з містом сліпих. Мегарець¹ на ім'я Бізант, або Бізас, у 667 році

до н. е. вирішив, що цими сліпками є фінікійці, які заснували своє місто на іншому, непридатному березі Босфору, проігнорувавши шикарну вузьку бухту, що глибоко врізалася у берег, наче природний рів, охопивши пагорб напівколом; цю бухту потім назвали Золотим Рогом. У ній могли б уміститися усі античні флоти разом. За часів розквіту на її причали вивантажували товари з усіх країв Ойкумени, у тому числі з Індії та Китаю, а прямо над бухтою розташувався величезний базар.

Господи, і чого тільки не було на тому ярмарку! Хутра, мед, віск, смола, бурштин, невільники! Пшениця, жито, ячмінь, овес! Коні, товар, віві! Пеламіда, калкан, ставрида, хамса, кілька, тюлечка! Кориця, чорний перець, гвоздика, кардамон, імбир, мускатний горіх! Капуста, буряк, часник, цибуля! Оливки, вишні, виноград! Зброя, коштовності, фініфть, порцеляна! Олива, вина, шовкові тканини! Шовк викрали з Китаю православні монахи. Хутра, мед і невільників везли сюди через Чорне море з однієї відомої нам країни на берегах Борисфену. Потім, значно пізніше, цю країну називали Русь. А тоді ще говорили про якихось антів.

Про візантійське суднобудування нема якихось особливих згадок, окрім того, що вони весь час воювали на Середземному морі з арабами, а на Чорному – з руссю та болгарами, а їхні бойові кораблі «дромони» були оснащені страшною таємною зброєю – «грецьким вогнем». Це була рання версія того «бандерівського смузі», яке ви розливали по пляшках у Києві 2014 та 2022 року, – суміш сирової нафти, сірки й олії, яку не можна було загасити водою, вона горіла навіть на хвилях. Зі спеціальної мідної труби – сифону – грецький вогонь зі страшним гуркотом вивергався на голови переляканих арабів у Кілікії чи болгар у Болгарії з висоти двох палуб дромона. Цей вогнемет бив метрів на 25. Рецепт суміші тримали у секреті, а нафту для неї привозили, найімовірніше, зі сучасного Баку. Нафта – азербайджанське слово, що проникло в усі мови. Нафту везли в амфорах. Танкери винайшов уже Нобель лише у ХХ столітті. Так само для Каспію. А вам розказали казочку про динаміт і Нобелівську премію.

¹ Грек з міста Мегара, одного з найвизначніших міст-держав Еллади.

ЗМІСТ

	сторінка	від	до
Подяки:	4		
Передмова	5		
АНТИЧНЕ			
Потоп	7	5460 р. до н.е.	
Аргонавти і нащадки	8	XIII ст. до н.е.	IV ст. до н.е.
Пряме вітрило	11		
Navigare est vivere. Navigare necess est	12	I ст. до н.е.	III ст. н.е.
Латинські вітрила	15		
ВІЗАНТІЙСЬКЕ			
Візантійщина	16	396 р. н. е.	
Руське море	18	IX ст.	XIII ст.
Етимологія суднобудування	20		
Вітрила вікінгів	22	VII ст.	XI ст.
Шляхи під сонцем	24		
Венеційці, генуезці	27	XII ст.	XV ст.
Картографія	31		
Падіння імперії	34		1453 р.
ТУРЕЦЬКЕ			
За рибу гроші	35		
Коли виник Привоз?	37	1415 р.	
Онлі тюрк м'юзік	41	1214 р.	
Знову за рибу гроші	43		
Імперії бувають камерні	47	1206 р.	1475 р.
КОЗАЦЬКЕ			
Це не та каторга	49	1573 р.	1599 р.
Чайки проти галер	57	1492 р.	XVIII ст.
Список Терлецького	63	XV ст.	XIX ст.
Створена Сагайдачним	66	1582 р.	1622 р.
Місто Боже	71	1616 р.	
Попередники «Наутилуса»	75	XVI ст.	XIX ст.
Трохи Балтики	83	1635 р.	
Азовське сидіння	84	1637 р.	1642 р.
Азовські страждання	86	1695 р.	1698 р.
За бичків	91		
Російсько-турецький марш	93	1736 р.	1739 р.
«Наш завзятий Головатий...»	100	1732 р.	1797 р.
Маяки, буї та створи	111		
Гопак у грецькому шинку	115	1789 р.	1794 р.
Малоросійський стиль	119	1773 р.	1837 р.

ІМПЕРСЬКЕ

Херсон – місто славне.....	124	1778 р.	
12 війн за Чорне море.....	129		
Її називають Кримською.....	131	1853 р.	1856 р.
Синопський фонтан.....	136	1853 р.	
Гармата з фрегата «Tiger».....	140	1854 р.	
Мариністи.....	144	1817 р.	1900 р.
Епічне.....	149	1854 р.	1855 р.
Репортажне.....	151	1855 р.	
Кілька слів про хамсу.....	154		
Неприступний Миколаїв.....	156	1855 р.	1856 р.
Неполіткоректний Максимко.....	162	1843 р.	1903 р.
Про вільних матросів.....	166	1834 р.	1917 р.
Кілька слів про тюльку.....	170		
Морехідочка.....	172	1834 р.	1986 р.
Як проводжають пароплави.....	176	1856 р.	1917 р.
Три Миколи з Миколаєва.....	182	1794 р.	1958 р.
Броненосці.....	187	1866 р.	1889 р.
Криптостімпанк.....	191	1869 р.	1883 р.

РАДЯНСЬКЕ

Ось таке кіно.....	196	1905 р.	1925 р.
«Херсон, Херсон, я Гола...».....	206	1895 р.	1999 р.
«Командую флотом. Шмідт».....	210	1867 р.	1906 р.
Дредноути.....	216	1906 р.	1944 р.
Байки Крилова.....	220	1914 р.	1917 р.
Від Трабзона до Босфору.....	222	1915 р.	1955 р.
Танець чорних лебедів.....	227	1917 р.	1935 р.
Повернення Мар'ямова. Наші 20-ті.....	234	1930 р.	2017 р.
Кілька слів про кільку.....	240		
Курсом «Москви».....	243	26 червня 1941 р.	плюс 20 хвилин
Два капітани.....	250	1946 р.	1997 р.

УКРАЇНСЬКЕ

Марикультура.....	268	1839 р.	2020 р.
Акціонерний капітан.....	271	1926 р.	2006 р.
На одній хвилі.....	291	1962 р.	1992 р.
Маленька футбольна команда.....	304	1991 р.	2022 р.
Житниця світу.....	313	1947 р.	2022 р.
Післямова.....	323		13 квітня 2023 р.
Привіти великих майстрів.....	325	чистий аркуш	
Unlanding page.....	330		